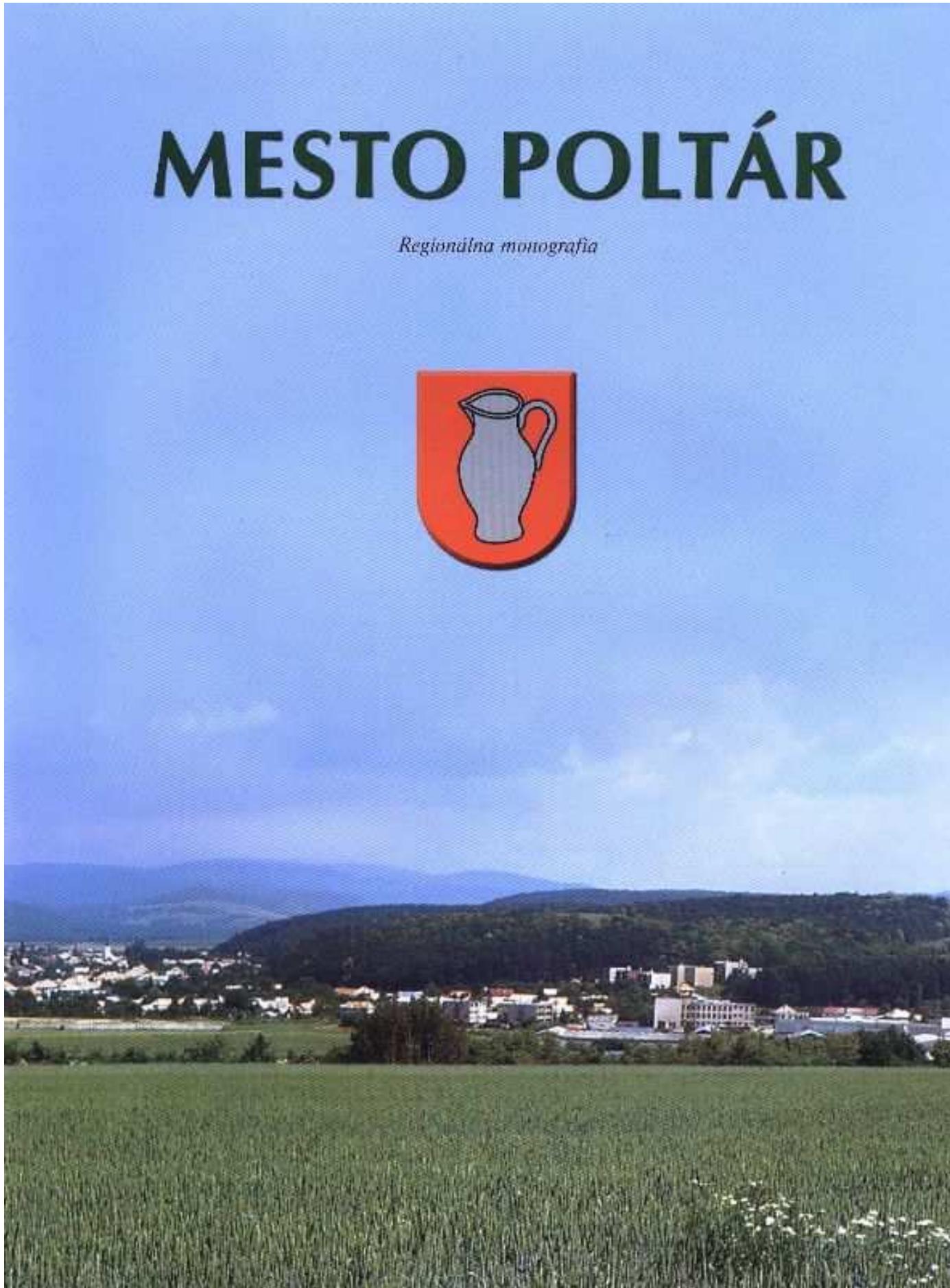


MESTO POLTÁR

Regionalná monografia



Mesto Poltár

Regionálna monografia

Vedecký redaktor: prof. Dr. h. c. PhDr. Július Alberty, CSc.**Výtvarný redaktor a grafická úprava:** Jaroslav Badinka**Jazyková úprava:** prof. PhDr. Zdenko Kasáč, CSc.**Koordinátor za MsÚ:** Edita Klembasová**Autorský kolektív:**

prof. Dr. h. c., PhDr. Július Alberty, CSc.

PhDr. Jozef Drenko

Mgr. Vojtech Imre

prof. PhDr. Zdenko Kasáč, CSc.

Ing. Jozef Kobza, CSc.

prof. PaedDr. Vojtech Korim, CSc.

doc. PaedDr. Gabriela Korimová, PhD.

Ján Koršó, primátor mesta Poltár

prof. RNDr. Ján Košťálik, DrSc.

Mgr. Jaromír Krško, PhD.

prof. PhDr. Šimon Ondruš, CSc.

PhDr. Ondrej Ožďáni, CSc.

prof. RNDr. Ján Salaj, DrSc.

doc. PhDr. Tibor Sedlický, CSc.

PhDr. Ján Žilák, CSc.

Recenzenti:

Prof. PhDr. Ján Fiandra, DrSc., Ing. Daniel Žilák, prof. PhDr. Pavel Martuliak, CSc.

Na vnútornnej strane obálky mapa Zvolenskej župy od Samuela Mikovíniho (rodáka z Turičiek, 1686 – 1750) je reprodukciami z 2. časti 5-zvěžkového diela Mateja Bela Notitia Hungariae novae historico-geographica (Viedeň 1736) zo zbierkového fondu Literárneho a hudobného múzea ŠVK v Banskej Bystrici, ev. č.; I. – 10 399.

Fotografie: archív Mestského múzea, farebná príloha Jaroslav Badinka.

Pre mestský úrad v Poltári vydal v roku 2002 FOTO Badinka, s. r. o. ZVOLEN

Tlač: Koprint, s. r. o.

© Mestský úrad Poltár – 2002

I S B N: 80 – 968830 – 2 – X

KULTÚRA A ŠPORT

1. Poltárske nárečie

Slovensko je známe početnosou a rozmanitosou krajových nárečí, čo je o. i. dôsledkom jeho veľkej povrchovej členitosti. Niektoré nárečia sa stali východiskovými zdrojmi aj pri konštituovaní nášho spisovného jazyka. Uprostred súčasných civilizačných procesov, spojených s rozvojom školského vzdelávania, pôsobenia masovokomunikačných prostriedkov, ale aj v dôsledku zvýšenej mobility obyvateľstva a silnejúcej globalizácie sa hranice nárečí stierajú a ich aktívna znalosť, najmä u mladej generácie, sa postupne stráca.

Aj svojrázne krajové nárečie Poltára, spadajúce do širšieho okruhu hornopoľských nárečí, je na zjavnom ústupe. Staršia generácia ho ešte pozná a používa najmä v domácom prostredí, kde sa stáva **indikátorom otvorenosti medziľudských vzťahov a príznakom určitej intimity**. Jednotlivci, ktorí ho ešte suverénné ovládajú, sú už dnes len ojedinelými výnimkami. Svedčia o tom aj občasné pokusy o vzájomnú komunikáciu v rodnom nárečí (napr. pri regionálnych stretnutiach krajanov), ktoré však už vyznievajú skôr strojene, ako originálne. Zistenie súčasného stavu by však nemalo byť dôvodom na ľahostajnosť voči tomuto **vzácnemu dedičstvu**, pretože ide o spoločenskú hodnotu, ktorá aj v zmenených podmienkach predstavuje živú súčasť nielen regionálneho, ale aj všeobecného kultúrneho povedomia.

Ipeľské nárečie (pozri pripojenú mapu) sa už v dávnejšej minulosti stalo **predmetom jazykovedného výskumu**. V tejto súvislosti sa **Poltár** spomína už v prvom súbornom spracovaní českých a slovenských nárečí v diele A. V. Šemberu Základové dialektologie československé (1864, s. 76). Pri zbieraní dialektologického materiálu sa na územie hornopoľského nárečia dostal jazykovedec **Samuel Czambel** (1856 – 1909), autor diela Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov (1906). Po r. 1918 sa výrazným spôsobom o vedecký výskum a prezentáciu ipeľských nárečí zaslúžil profesor Filozofickej fakulty UK v Bratislave **Václav Vážny**, ktorý svoje poznatky čerpal z **vyplnených dotazníkov z obcí Málinec, Zelené, Poltár a Uhorské**. Jeho monografická práca Nárečí slovenská (Československá vlastiveda III, Jazyk. Praha 1934, s. 219 a nasl.) zohrala významnú úlohu v ďalšom rozvoji slovenskej dialektológie. Z aktívnej znalosti hornopoľských nárečí pri ich výskume v medzivojniovom období vychádzali slovenskí jazykovedci **Ján Garaj** (nar. r. 1907 v Cinobani) a **Eugen Jóna** (nar. r. 1909 vo Veľkej Suchej, teraz Hrnčiarska Ves).

Eugen Jóna svoje detstvo a ranú mladosť prežil v Zelenom, čo mu v jazykovednom výskume nárečí horného Ipľa a jeho prítokov (Poltarica, Suchá) umožnilo presne vyznačiť hláskoslovné a tvaroslovné **izoglosy** (lingvistické hranice na mape nárečí) **medzi novohradskými a gemerskými (malohontskými) nárečiami**. V šesdesiatych a sedemdesiatych rokoch k poznaniu nárečí Novohradu najmä v oblasti lexiky (slovnej zásoby) a onomastiky (náuky o vlastných menách) v podstatnej miere prispel **Ján Matejčík** (nar. r. 1933 v Lupoči) svojimi dielami **Lexika Novohradu** (1975), **Mikrotoponymia Novohradu** (1976), **Živé osobné mená na Strednom Slovensku** (1978) a i.

Zatriedenie poltárskeho nárečia do sústavy slovenských nárečí je vcelku jednoznačné. **Ján Matejčík** (1962) ho začlenuje do južno-stredoslovenskej skupiny novohradských nárečí. **Rudolf Krajčovič** (1988) delí juhovýchodný región stredoslovenských nárečí na sedem nárečových areálov – hontianske, novohradské, ipeľské, západogemerské, stredogemerské, východogemerské a horehronské nárečia. **Dialektológ Jozef Stolc** (1994) vydeli v rámci novohradských nárečí štyri **varianty** – novohradské (nárečie stredného Novohradu), modrokamenské, novohradské vrchárske a ipeľské – nárečie východného Novohradu, ktorého súčasťou je aj nárečie Poltára a jeho blízkeho okolia. Toto triedenie je asi najvýstižnejšie, hoci časom svojho vzniku nie je najnovšie.

Pri charakteristike poltárskeho, v širšom zmysle hornopoľského nárečia vychádzame z dialektologických výskumov uvedených autorov, ktoré zachytávajú jeho **podobu spred niekoľkých desaťročí**. Pochopiteľne, v poltárskom nárečí – podobne ako v iných krajových nárečiach – odvtedy prebiehajú procesy spojené s prirodzeným vývinom jazykovej komunikácie.

Ipeľské nárečie východného Novohradu zahŕňa oblasť horného toku Ipľa od Málinca a Hradišťa na východ po České Brezovo, odtiaľ smerom na juh cez Slanú Lehota, Poltár, Zelené, Brezničku, Kalinovo po Veľkú Ves a odtiaľ na severozápad cez Točnicu, Uderinú, Lovinobaňu a severovýchodne cez Cinobaňu až do Málinca. Východná časť ipeľského nárečia má niektoré spoločné prvky s nárečím juhozápadného Gemera.

MAPA I



----- hranice hornopelšského nárečia

Ipel'ské nárečie sa od ostatných novohradských nárečí odlišuje hlavne používaním *-n* na konci slova (v ostatných skupinách sa používa *-m*) – *povien*, *ván*, *in*, *son*, *poton*, *kin*, *príden*. Spoločnou črtou novohradských nárečí je zápor *ni* aj v tvaroch *ni son*, *ni si*. Neurčitok slovies je zakončený na *-ti* – *preihaťi*, *príti*, *hraťi*, *kúpiťi*, *jesti*. Novohradské nárečia sa vyznačujú zmenou *e* za pôvodné *y* – *me*, *ve*, *žebe*, *dedine*, *spetovali sa* a za pôvodné *y* je *ei* – *mocnei*, *speitati sa*, *rozmeišlala*. Táto stará nárečová zmena nenastala po *k*, *g*, *x* (po takzvaných veláračach), ktoré sa už v 13. až 14. storočí začali považovať za mäkké spoluďaky, po ktorých mohla nasledovať len mäkká samohláska, preto za *y* bolo len *i* a táto zmena (*y* > *e*) nenastala – *židovskoho*, *xiba*, *kívati*, *krátki*. V Novohrade sa používa vetná príslovka *način* (vo význame treba).

Pre hornopelšské nárečie sú charakteristické tieto javy:

- Za krátke *ä* sa vyskytuje *e* aj *a*: *meso*, *kedti*, *zat*, *desat*. Za pôvodné dlhé *ä* je dvojhálska *ei*: *veic*, *znamenei*, *ukeizati*.
- Za praslovanskú skupinu *ort-*, *olt-* je *rat-* *lat-*, ale vyskytujú sa aj tvary s *rot-*, *lot-*: *rakita*, *rážda*, *rózvora*, *loket*.

3. Za pôvodné *y* je *e* a za *ý* je *ei*: *te, mlen, lúke, žene hrabale, dobrei, beivati*. Po *k, g, x, h* a po mäkkých spoluľáskach je *i, í*: *xiba, staršix, slatkí, kívaťi*.
4. Po mäkčiacom *u, ú* (nasleduje po mäkkých spoluľáskach) je *i, í: ľidie, misiet, plíca*.
5. V časti tohto nárečia prebehla zmena dvojhálsok na samohlásky. V poltárskom nárečí sa však dvojhálsky uchovali: *mliečko, mládenčievali, muoj kuon, zo ženou*.
6. Za slabičné *l* sa vyskytujú *o, ou, ó: žotei* (Poltár) aj *žoute* (Málince), *douhi, pónie*.
7. Spoluľásky *-t, -d* na konci slov po sykavke zanikajú: *kos(t), pes(t), hrs(t)*. Po samohláske sa mení koncové *-t, -d* na tvrdé *-t, -d: spovet, desat, devet*.
8. Hlásková skupina *dl, dn* je bez zmeny: *sadlo, šidlo, hodňe*.
9. Neurčitok slovies má podobu *-ti: hraťi, preihafi, kúpiťi, jesťi*.
10. Koncové *l* v minulom čase slovies sa mení na *u: bou, rosprávau, zbadau, hrešeu, hrávau..*
11. V 1. osobe množného čísla slovies prítomného času je prípona *-mo: hrávamo, odpovedámo, dámo*.
12. V inštrumentáli množného čísla ženského rodu je prípona *-ámi: zo ženámi*, po mäkkých spoluľáskach je prípona *-eimi: uliceimi, konopeimi*.
13. V inštrumentáli jednotného čísla podstatných mien ženského rodu je na severe, napr. v Málinci, namiesto prípony *-ou* prípona *-ó: hlavó, rukó, zo ženó*. V južnej časti, a teda aj v Poltári, prípona *-ou* ostala bez zmeny: *hlavou, rukou, za mojou starou*.
14. Za spoluľásku *-m* na konci slova je *-n: povien ván, son, tan*.
15. Číslovka *jeden* má podobu *edon, edná, edno – ednemu staremu, ednú príhodu, na ednon filme*.

Poltárské nárečie obsahuje aj niektoré **charakteristické prvky z gemerského nárečia**, napr. príponu *-ámi* v inštrumentáli množného čísla: *zo ženámi*. Z gemerských nárečí sa do ipeľského nárečia rozšírila typická gemerská prípona *-mo* pre 1. osobu množného čísla slovies prítomného času: *kosímo, robímo*. Táto prípona sa presadila aj v rozkazovacom spôsobe napr. *kráčajmo!* (Matejčík, 1962, s. 59). Niektoré nárečové zmeny v rámci Novohradu publikoval J. Matejčík v monografii *Lexika Novohradu* v podobe máp. Zreteľne tu vidno izoglosy oddelujúce ipeľskú nárečovú oblasť od ostatných nárečových oblastí Novohradu. Z tejto monografie pripájame mapu, ktorá presne vyznačuje oblasť ipeľského nárečia (u J. Matejčíka „hornoipeľského nárečia“).

Pre názornosť prinášame tri **ukážky z nárečových textov**, ktoré zaznamenal a publikoval J. Matejčík. Ďalšie štyri texty rozprávala Mária Balajová r. 1999 (ako 79-ročná). V Balajovej textoch, v porovnaní so staršími, už možno pozorovať prenikanie prvkov spisovného jazyka do nárečia (*ket, na ednom filme, druhim, kultúrny*).

NÁREČOVÉ TEXTY

Ukážky z poltárskeho nárečia sme prevzali zo štúdie J. Matejčíka K charakteristike hornoipeľského nárečia. (Matejčík, 1962). Za nahrávku rozprávania Márie Balajovej patrí naše podčakovanie p. Ing. Milanovi Balajovi z Poltára.

Rozprával Milan Gubier (ako poslucháč býv. Pedagogického inštitútu v Banskej Bystrici):

U ná(s) starí xlapi spomínajú, že kot oni mládenčievali, že aké huncúctva sa vistrájale. Tag ras v noci ednemu staremu xlapovi zobraťi vos, rozobraťi ho do kvintľíka, ako sa ťen dau. A na dvere mu napísali: „Kamas, mamľas, xoj na Želeno pod mos, tan ťi je vos.“ Starei rano sa zobudí a kce preihafi. Nož aľe, čo že? Voza ňigde. Iba kod išou naspet do kuxiňe, veľmi hrešeu pri ton, ako to uš u starex ľidí beiva, koca in dačo staňe. Iba zbadau karfičku na dverax, dě je vos. Tašou pod mos a voz bou pokvačkáne na kľincox, dě koľeso, dě lojtra a šakové súčaske, čo k tomu patrei. Šade hrešeu, kaže išou, kin si vos priňiesou.

Povien ván ednú príhodu, čo mi rosprávau môj stríčko, kod ón mládenčievau: „Ako každej mládeňec, tag a(j) jej son sa vibrau za mojou terajšou starou do Želeného. Vravievala mi, žebe son jí vraj našfíveu. A kocon sa vracau večer pozde domou kolo židovskoho cinferína, tak sa ván mi zjaveu edon bélé pes. Jej son ňevedeu čo robiť, uťekau son domou a hlavou son dvere otvárau. Doma sa ma spetovať a jej son ňevedeu aňi k slovu príť. Poto(n) na druhí den son poviedau, že čuo sa mi prihodelo a o tex čás vera son jej kolo zeľňenskoho cinferína ňigda veic ňexodeu.“

Povien ván o našich starex fodbaťistox. Me mladí hrávamo nočak fodbal a starí nás furt kritizujú, že ako to hrámo. Ved vraj me kocmo hrávaťi, tak smo sa ňevoziťi hrdo na autobusox ako ve teras. Tádeľe, odvezú vás a naostatok prehráťe. A me in na to odpovedámo: Aľe ve tera(s) sa ňehrá takí fodbal, ako sa hrávau dakode.

Me smo vraj xodíli na seňanex vozox, na bicigľox a šakovak. A kod ras tašli hrafi do susednie dēdine, do Pondevka, stalo sa in ňeštastei – zabiľi hus. Poton miseli za ňi zaplatiť.

Rozprávala Mária Balajová, 79-ročná, v roku 1999:

Na nemon filme

Iba jed'inei ras sa pametán, že smo boľi v Lučenci na ednom filme, a to bolo Umučeňie Pána Krista, a to malo šesnáč d'ieemí, ale sa nán to veľmi rátalo, ket smo to šetko videľi, ako sa tie skale pukale, tie vrxe vŕale. Ňevedeľi smo tlou. To ňebolo ako teras, že za jedná druhim to idé ten film. To tan hocde sa stála prestáuka a tie kotúče prekládaťi. To bou film no aňi poxopífi čo viďimo, takie smobole úplne preťaknutie lebo akie.

A už nán pán učifeľ doma naručeu. Ač si poberieťe dačuo jesťi, to v kiňe nesmiele, lebo tan be sťe od klbáse narobiťi smrat. Je tan tma, ſebud'e vás viđieťi, ale zavoňen, ač buđeťe jesťi a poton dostaňeťe. A veru dakerí xlapci tajne aj klbáse povifahovaťi, tak aj krik bou aj pařičkou dostáli.

O divadelnon ochotníctve

Už ako taká prváčka, to bolo v dvaceiton šieston, tak si už pametán, že aj mojí súrođenci, čo boľi starší odo mňei – brat bou starší o trináč rokou – hrávali d'ivadlá. Tu bou edon takí ujo, pán Kováč sa volau, ten sa na to podujau a túto mládež dák dovedna dostau a ten nacvičovau poton d'ivadlá. Maľičká son bola a pametán sa, ako son do d'ivadla xod'ievala a hrále sa takie d'ivadlá ako Hrob láski, Svedomie, Ďuro idé na svadbu, Jánošíkou poklat. Šakovie takieto hre sa hrále. Ale čože, ňemaťi kde nacvičovaťi, ňebou kultúrny dom. Bola edná krčma na Poutáre, naveki obsadená xlapmi, tan sa nedalo. Tak si po súkromnem domox okolo stola posadaťi, čítaťi a takto sa učiťi. Poton vpratáli aj izbu a tak aj vistupovali.

No a uš ket sa malo hrafi d'ivadlo, tak sa už vpratala krčma, stole. No a bolo način aj javisko a kuťise, tak to šetko mladí xlapi pomáhaťi. A tie kuťise to jin urobeu – tu bou edon prednosta na staňici. A pametán sa, volau sa Darida, prekrásne maľovalu.

Na Gregora

Povien ešte aj to, ako školskie děfi xodele dvanástiho marca na Gregora po dēdine. A tak xlapcon rođičie doma, ocovie urobili takie drevenie šabľe. Ono malo takú rukovet na vrxu otvorenú a do té rukoveſi si naprievzovali šakovie hodvábne šnúre. To si po dēdine požičeivali, d'e maľi v kerie rođiňe dakoho v Amerike lebo Kanađe, tan ſad'e tie šnúre maľi, lebo to xlapi posielali ženán do vlasou takie ozdobnie. Tak uš poton deň naprievzovali. A ráno do škole prišli xlapci s tema šabľeimi a mi d'ieučence zmo si miseli doniesti bápke a šakovô šitie, žebe zmo sa zabávali f škoľe, lebo xlapci boľi het, tak sa f škoľe ňeučelo.

Mená a prímenia na Povtáre

Ešfe to xcen poviedaťi, že tieto starie poutárske rođine ako Žilákovci, Garajovci, Mixáľovci, Petrusovci, Kolemárovci, Koršovovci, Kačáňovci, Kasáčovci, Uhrinovci, Kamasovci, Balajovci, tie male, ňepovien ſetke, ale večina aj druhie mená. Kot son tak rozmeišlala, takto z domu na dom be son ſecke veđela vimenovaťi, tak son narátala više peđeseit rođín, čo sa inak volaťi, ako sa písali. Šakovie mená ako Rovňenkovci, Rovňancovci, Turáčikovci, Škriflovci, Mackovci, Tkáčikovci, Sivánovci, Šedivkovci, Hrebenárovci, Vaľovci, Čačkovci, Kolárovci, Koxovci, Kakukovci, Martenkovi, Víťetovci, Škodovci, Trávnikovci, Babovci, Chlístovci... Ale ňeska to uš aňi veđefi ňexcú, aňi počúťi, teras už akobe sa aj hambiťi, že ix tak volaťi. No, ale že uš ſkade to tie mená nabrali, to uš človek navozaj ňevie.

Poznámka:

Pri zápisе nárečových textov (fonetickej transkripcii) sa musia zapisovať jednotlivé fonémy osobitnými dohodnutými znakmi – grafému *ch* zapisujeme *x - xiba, rox*, mäkkosť hlások sa musí označovať mäkčeňom – *děfi, ūtekau, ňeštastei*, graſéma y sa zapisuje len ako *i - kívati*.

Literatúra:

KRAJČOVIČ, Rudolf. 1988. **Vývin slovenského jazyka a dialektológia**. Bratislava : SPN, 1988. 343 s.

MATEJČÍK, Ján. 1962. **K charakteristike hornopoľského nárečia**. In: Sborník Pedagogického inštitútu v Banskej Bystrici. Banská Bystrica : SPN, 1962, s. 52 – 72.

MATEJČÍK, Ján. 1975. **Lexika Novohradu. Vecný slovník**. Martin : Osveta, 1975. 312 s.

ŠTOLC, Jozef. 1994. **Slovenská dialektológia**. Bratislava : Veda, 1994. 179 s. ISBN 80-224-0036-X.